

SPATIAL POSITIONING “TRÊN-DƯỚI”¹

IN VIETNAMESE

Lý Toàn Thắng

Translated by Allison Truitt

Linguistics, now on the threshold of the 21st century, is again enjoying a surge of research of the connection between language and subjective perception, and the human “image” in language. An important theoretical foundation of this dimension of linguistics is “language—the world residing between the world of external phenomena and the internal world of humans” (Humboldt, 1984: 130). The “human image” can perhaps be restored within linguistic terms for the following reasons:

- a. In the semantic field of every natural language, there is a reflection of the sensitivity towards and conceptualization of the world, that is, a “way of seeing” and a “way of thinking” about the native speaker’s world that binds each member of that cultural and linguistic community.
- b. The semantic structures of a language are also a way of seeing what is latent in the world because those structures are not universal; while they are partly universal, they are also specific (e.g., to a cultural group). Therefore, different linguistic communities see the world in part differently from each other, that is, through their own linguistic prism.
- c. On one hand, the way of seeing the world in each language is “innocent” (*ngây thơ*) because it perceives many things that are different from a scientific perspective. On the other hand, this way of seeing the world is not “primitive” (*sơ khai*) because it can be more complex and pleasurable than a wholly scientific perspective. For example, recent research about the internal world of humans (on linguistic terms see Artjunova 1994; Stepʹanov 1997) has acknowledged that representations of internal worlds are the results of experiences accumulated over thousands of years and countless generations, showing people the way into their inner spiritual worlds.
- d. In the semantics of every natural language, the native speaker’s way of seeing the world manifests itself in a system of “view points” (*quan điểm*) that express representations which are “quotidian” (*đời thường*), “innocent” (*ngây thơ*), “fatalistic” (*tiên khoa học*) regarding physics, geometry, biology, psychology, and aesthetics, etc. Those modes of representation are not random but rather organize and create a system of innocent conceptualizations (*hệ thống khái niệm ngây thơ*), and they can be expressed through investigations of the vocabulary and grammar of language.

By way of continuing the thinking on this topic, I would like to respond by speaking about the “human” factors of a “innocent physics” and an “innocent geometry” (*vật lý học ngây thơ và hình học ngây thơ*) manifested in spatial expressions in Vietnamese.

When speaking about the particularities of perception in spatial conceptualization and the codes of spatial relations of language, people still bring up

¹ *Trên* is usually translated into English in the following ways, “top, superior; up, on, on top of, over, above.” *Dưới* is usually translated as “bottom, lesser; down, in, below). In Vietnamese, *trên* and *dưới* are nouns as well as prepositions.

the familiar universals—those that originated principally in the research of the linguistics and psychology of native speakers of Indo-European languages:

- (a) Naive human perception (*quan niệm ngày thơ của con người*) about the essence and nature of space is “ego-centric” (*ngã vi trung*) as Miller and Johnson-Laird have commented: “Egocentric use of the space concept places ego at the center of the universe. From this point of origin, ego can lay out a three-dimensional co-ordinate system that depends on his own orientation” (1976: 394-395).
- (b) Furthermore, that perception is “anthropomorphic,” (*có tính chất ‘nhân hình’*) as Lyons generalized: “But in man’s world—the world as man sees it and describes it in everyday language—he is, in the most literal sense, the measure of all things” (1977: 690).
- (c) In spatial location and spatial orientation, people use a system of coordinates (*hệ các tọa độ*) or frames of reference (*các khung qui chiếu*) to construct a foundation for “trên—dưới” (the upright posture) and asymmetry (*sự không cân đối*) of the structure of a human body (e.g., ‘trước—sau’ in the frontal plane and ‘phải—trái’ of the lateral plane). Moreover, the system of coordinates can be projected (*chiếu*) from the one who speaks to others in the conversation or to the body that is being located and oriented. Among aspects of space, following Lyons (1978: 690), *trên—dưới* surpass all consideration about psychology and materiality, and are also essential aspects to consider in language. People usually move following their line of vision, face frontward, and come into face-to-face contact with their interlocutors at an appropriate distance so they may see each other. The ground has an important role as a plane fixed by a system of coordinates and boundaries. Living above the ground and under the pull of gravity, people are conscious, for example, that the sky is located above.

In order to participate in the analysis of these assumptions raised above and below, I will present the mode of spatial positioning following the framing of the upright posture “trên—dưới” in the Vietnamese language. However, in the scope of this paper, I will consider more details of the concept “trên” (rather than analyze carefully the concept of “dưới”) and several other important notions so that we may understand what the position of “trên” is in the Vietnamese language.

1. The concept of “trên” in the Vietnamese language

In Vietnamese, the part of an object (or region of space) that has the perspective of “trên” is always that part “higher in comparison to the remaining parts” if:

--adjective (origin) of the system of coordinates of the ground (or the center of the earth).

And :

--that object must be in its canonical position (*ở trong tư thế chính tắc*).

The concept “trên” has a role in the mode of naming words such as:

Concept / Linguistic expression

trên { đầu “head of a person”
ngọn “top of a tree”
đỉnh “top of a mountain”

trần “ceiling of a house”
nóc “top of a wardrobe” . . .

for example: ~~Đầu~~ ^{đầu} (head of a person): “the uppermost part of the human body”

- *đỉnh* (top of a mountain, slope, or head): “the very uppermost part of a thing in an upright position”
- *trần* (top of a house, vehicle): “the plane lying horizontal on the uppermost part . . .” (following *Vietnamese Dictionary*, Institute of Linguistics, 1997).

2. The notion of absolute orientation (*định hướng tuyệt đối*)

If the word *trên* is only governed by the construction of the object (but a part of it has the attribute of being located above), then we have “absolute orientation (*định hướng tuyệt đối*). For example, in the expression *tóc trên đầu* (hair on the head), the word *trên* is always used with the word *đầu* (head), even though we see the uppermost thing of a person from the left or right, or from front or back, in the usual upright position, lying down, or even upside down (*trồng cây chuối*).

Figures

H.1 H.2 H.3

With respect to this aspect, we can see that Vietnamese is a language that uses absolute orientation, even when someone is not in an upright position (the starting point for the system of coordinates in spatial positioning). For example, when a person is lying horizontally, then the spatial relationship *trên*—*dưới* between the located object and the reference object maintains the absolute status quo:

Figure

H.4

- (1) *Sách ở trên đầu*. “The book is above the head.”
- (2) *Bút ở dưới chân*. “The pen is below the leg.”

A person with a back-ache can request the masseur to:

- (3) *Anh đấm lên trên nữa*.
(You) rub up high. (That is towards the head)
- (4) *Anh đấm xuống dưới nữa*.
(You) rub down low. (That is towards the leg)

Even so, these principles of spatial positioning and orientation can be used to frame those things that are not “human.”

- (5) *Mọi người chạy lên phía trên đầu máy bay*.
Everyone ran up to the top of the airplane.

In order to explicate the location situation in figure (3), it is difficult to find a spatial expression such as:

- (6) **Tóc dưới đầu anh bạc nhiều quá!*
The hair under head (your) is so gray!

When the use of the word *trên* does not belong to the structure of something, but instead to other different factors governing it, we will have “relative orientation” (*định hướng tương đối*). For example:

- (7) *Quyển sách ở trên hộp.*
The book is on top of the box.

This feature explains the following figure:

Figure H.5

Here surface A can be considered *mặt trên* or the “top” of the box only at the moment of the utterance; if we turn the box upside down, then in the new figure, surface A will be turned into the *mặt dưới* (bottom) of the box.

Similarly with locative utterances:

- (8) *Nam chơi ở trên nhà Việt*
Nam plays up in Viet’s house.

This sentence holds true only if the person who speaks lives on the ground floor, for example, and the apartment of Việt is on the third floor. On the other hand, if the person who speaks is on the fifth floor, then it is obvious that the locative sentence must be:

- (9) *Nam chơi ở dưới nhà Việt.*
Nam plays down in Viet’s house.

What is important to note is that this mode of positioning *trên—dưới* can be cancelled (*có thể bị triệt tiêu*) and transformed into a different position if the distance is close or remote as in the following spatial account:

Figure H.6

In this figure, the speaker lives on the third floor in a building to the left, and Nam (who is the subject of the location) is in Viet’s room (the location) on the fifth floor in the building to the right. In this case, we can only wait for the person who utters the locative sentence as follows:

- (10) *Nam chơi ở bên nhà Việt.*
Nam plays over in Viet’s house.

But not the following sentence:

- (11) **Nam chơi ở trên nhà Việt.*
Nam plays above in Viet’s house.

even though the place ~~the place~~ where Nam plays is actually higher than the position of the speaker. Using the word *bên* in sentence (10) expresses that there is a separation between the ego-space (*không gian của chủ thể*) and another space as in the following examples.

- (12) *Hôm nay Nam được nghỉ ở nhà* (*không gian chủ thể*)

Today Nam can rest at home (ego-space)
(13) *Nam đang chơi ở bên hàng xóm* (a different space)

It is only necessary for the speaker to leave his or her ego-space and stand in the space between the two tall buildings, for example, then the speaker at once can describe the position of Nam as in sentence (8): *Nam chơi ở trên nhà Việt*. (Nam plays up in Viet's house).

3. Particularities of perception in the use of the locative “trên”

We will compare the ways of expressing location in the following descriptions of things in a room below:

Figure H.7

Trên (8) *Đèn ở trên trần*

The lamp is on the ceiling

(9) *Tranh treo phía trên bàn*
The picture hangs above the table

(10) *Cốc ở trên (mặt) bàn*
The cup is on the table.

Dưới

(11) *Kẹo cao su ở dưới (mặt) bàn*
The chewing gum is under the table.

(12) *Bóng ở dưới gầm bàn*
The ball is underneath the table.

(13) *Chuột bò dưới sàn*
The rat crawls on the floor.

When attempting to translate these sentences into a foreign language such as English (or French or Russian), we can easily see the following remarkable things:

- 3.1. In the examples (8) and (13), the person locating the lamp and the rat follows “the logic of the thing,” (*lôgic của sự vật*), that is, their position depend on the intrinsic orientation (*sự định hướng nội tại, bản chất*) of the ceiling and the floor:

trên trần
dưới sàn

In English, these examples would both use the word “on”:

on the ceiling
on the floor

The way of using the word “on” assumes two conditions (see Leech 1969; Herskovits 1988). The first is that position X—in these examples, the floor and the ceiling of the house—is usually perceived as a plane (two-dimensional space); and second that it is assumed that the thing being positioned Y—here the lamp and the rat—come into contact with X. In this case, French is similar to English but different from Vietnamese. This means that a person can say (following Vandeloise 1987: 186):

(14) *La mouche est sur le plafond*
but one cannot say:

(15) *La lampe est sur le plafond.

From here we can see that in Vietnamese, there are two strategies of location:

+ The direct strategy (*Chiến lược trực tiếp*): for X there is a perspective that it is above Y, if X is positioned higher than Y along the vertical axis. For example:

Sách ở trên bàn.

The book is on the table.

+ The indirect strategy (*Chiến lược gián tiếp*): for X there is a perspective that is above Y (whether X can or cannot actually be positioned in a position higher than Y in the upright position), if the position of X can be framed according to the absolute orientation of Y or according to the perspective of the observer (usually the person speaking). For example:

Đèn ở trên trần (nhà).

The lamp is on the ceiling.

We can establish that in the Vietnamese language, the indirect strategies of location are perhaps used more frequently when compared to Indo-European languages such as English, French, or Russian. For example, please compare the following:

--Vietnamese: trên trời

--English: in the sky

--French: dans le ciel

--Russian: в небе

✓ In indirect positions, the relationship of *trên-dưới* does not necessarily satisfy the condition that when framing X,Y above a flat plane then their framing must either enclose or connect them. For example, one could say:

✓ (16) *Quả bóng ở dưới chân ghế*

The ball is under the leg of the chair.

✓ (17) *Cái bút ở dưới chân nó*

The pen is under its leg.

✓ (18) *Cụ già ngồi dưới gốc cây*

The old person sat under the tree.

in order to describe the three positions in the following figures:

Figures H.8 H.9 H.10

The projection of all of them is:

Figure H.8 H.9 H. 10

In the direct strategy, we cannot make a spatial relationship following the frame of the upright position, if the projection of X and Y is separated from each other. For example, one could not construct the following sentence:

(19) **Đèn treo ở trên bàn*

The lamp hangs above the table.

Figure H.11

In the two following sentences:

- (20) Tiền để ở *trên* tủ
Money is left on the wardrobe.
- (21) Tiền để ở *trong* tủ
Money is left inside the wardrobe.

The word *trong* in sentence (21) shows that the spatial relationship between the money and wardrobe is a direct spatial relationship between the container and the thing contained inside it. As for sentence (20), a third element participates in the relationship, that is, the position of the speaker. The word *trên* can be used here only because the speaker is at a lower level and the wardrobe is at a higher level, even though money is still “in” the wardrobe. In this case the speaker uses the indirect strategy of positioning in this example.

3.2. As we have seen, the word *trên* in the Vietnamese language can correspond with many different spatial prepositions in other languages such as *on*, *on top of*, *over*, *above* in English. In other words, *trên* is a word that is difficult to express the exact differences among the spatial relationships between two things X and Y as in English. Because of this, Vietnamese uses supplementary measures—that is the exact specification for Y occupying that place (in the Tzeltal language this phenomenon of thinking also occurs, see Levison 1994). Let us look again at the examples given above:

- (22) Tranh treo ở ***phía trên*** bàn
The picture hangs above the table.
- (23) Bóng ở ***dưới gầm*** bàn
The ball is underneath the table.

In example (22), using the word *phía* specifies the location of the picture: it is not in contact with the table, but at a fixed distance according to the framing of the upright position. As for example (23), the event has an aspect that is compelled in the word “*gầm*” that is shown to be isolated from the body of the thing or a specific spatial area. We can look at the three figures below to see clearly the space that is called “*gầm*” (the space is shown with crossed lines).

Figure H.12 Figure H.13 Figure H.14

In this way, “*gầm*” (e.g., under a table, wardrobe, vehicle, bridge) reveals an empty space from below the area below the bottom of an object to the ground. The expression *dưới gầm bàn* carries the meaning of a space above (*trên*) the ground and in (*trong*) the empty space that is called “*gầm*”. In English, French, and Russian, we usually encounter simpler expressions (there is not a word for *gầm* more or less): under the table, sous le table, pod stolom.

In a few other examples, it is necessary to have supplementary words; for example, the word *mặt* and the word *lưng* in the two following examples:

- (24) Lá rơi đầy ***trên mặt*** đất
- (25) Em bé ngồi ***trên lưng*** trâu thổi sáo
- This aspect is different from English:
- (26) The leaves are on the water
- (27) The woman is on the horse.
- In the following examples:
- (28) The house is on the lake
- (29) La maison est sur le lac

(30) Ngôi nhà bên/ ven/ cạnh hồ

In contrast with English and French, Vietnamese requires the spatial aspects of the house occupying a place on the bank of the river to be specified.

We can see that in Vietnamese “in the spatial relation *X ở trên Y* (X is on Y), X can be located directly in the body or concrete space of Y if it is in contact or occupies that space.”

3.3 We see how spatial expressions describe the relations of location in the following figure.

trên trời (in the sky)

phía trên đầu (above one's head)

trên đầu (on one's head)

dưới chân / trên bàn (below one's leg) / (on the table)

dưới đất / trên mặt đất (on the ground), above ground)

dưới sông / trên sông (in the river, on the river)

dưới đáy sông (on the bottom of the river)

Through the examples above, we see that in Vietnamese the process of locating the object in the upright position has three frames of references:

+ the internal reference, that is what is intrinsic to or inherent in the construction of the object in its official posture: *tóc trên đầu* (hair on the head) versus *sẹo dưới chân* (scar on the leg)

+ the relative reference following the visual orientation and position of the speaker: *cá ở dưới sông* (fish lives in the river), *đất ở dưới đáy sông* (ground on the bottom of the river)

+ the absolute reference following the pull of gravity of the land, the ground or the center of the ground: *cỏ mọc trên mặt đất* (grass grows on the land), *tàu chạy trên sông* (boat runs on the river)

These three systems of reference are usually conflated with each other (as in the example: *mây bay trên đầu* (clouds fly overhead); but in Vietnamese, it seems that the dominant ones in use are the internal frames and relative frames of reference. In order to investigate this, we only need to try to translate some spatial words in Vietnamese into other Indo-European languages such as English, French or Russian. For example, the original title of the play by Russian writer M. Gorki is “*Nà dne*” (“*Trên đáy*”)—meaning an indirect location with an absolute frame of reference. But when translated into Vietnamese, it becomes (and a fine translation indeed!): “*Dưới đáy*”—meaning a direct location with an intrinsic and relative frame of reference. The American film “*In bed with Madonna*” has been translated into Vietnamese as “*Trên giường với Madonna*”. If

in English, people attach importance to Euclidean geometry and topological attributes of the bed in order to position the singer, then in Vietnamese, people only see the relationship “*trên—dưới*” between the two entities with the appropriate frame of reference. We can make an additional comparison:

- (31) *ngủ trên giường* (sleep on the bed) versus *ngủ dưới đất* (sleep on the ground)
- (32) *tờ báo trên giường* (newspaper on the bed) versus *đôi giày ở dưới chân giường* (shoes under the foot of the bed)

As for theoretical aspects of perception, when one uses an internal frame of reference for the position of object, then in general geometry is innocent as if the scene had been painted because it has a binary (*nhị phân*) quality. In Vietnamese, this factor has its roots deep in dualistic thinking as described Hà Văn Tấn: “Dualistic thinking had a strongly governed the perception of world phenomena as concepts were all divided into mutually opposing pairs: land/water, bird/beast, male/female etc” (1994: 42). Spatial location “*trên—dưới*” with the indirect strategy in particular for Vietnamese, can be seen in many examples given here and does not reside outside those cognitive principles:

- (33) *Mây bay trên trời* (Clouds fly in the sky) versus *Người đi dưới đất* (People go along the ground)
- (34) *Mũ trên đầu* (hat on the head) versus *Tất dưới chân* 𣪗
- (35) *Chim đậu trên ngọn cây* (Bird perched on the top of the tree)
versus *Cụ già ngồi dưới gốc cây* (The old person sitting by the foot of the tree)

In this way, Vietnamese is not an Indo-European language like English but rather reflects a spatial cognition “almost solely by more qualitative or ‘topological’ properties” (Talmy, 1983:234). In Vietnamese, the objects and spatial relations can express a “way of seeing” that is different about the world.

ĐỊNH VỊ KHÔNG GIAN “TRÊN- DƯỚI” TRONG TIẾNG VIỆT

Lý Toàn Thắng

Ngôn ngữ học thế giới, trước ngưỡng của thế kỷ XXI, lại một lần nữa trào dâng làn sóng nghiên cứu *ngôn ngữ gắn với con người-chủ thể tri nhận*, nghiên cứu “*hình bóng con người trong ngôn ngữ*”. Cơ sở lý thuyết quan trọng của xu hướng này là : “*Ngôn ngữ - đó là cái thế giới nằm giữa thế giới của các hiện tượng bên ngoài và thế giới bên trong của con người*”(Humboldt, 1984:130). “Hình bóng con người” hoàn toàn có thể được phục nguyên trên cơ sở các dẫn liệu ngôn ngữ, bởi những lẽ chủ yếu sau đây:

a. Trong ngữ nghĩa của mỗi ngôn ngữ (tự nhiên) đều có phản ánh một **cách thức** cảm thụ và ý niệm hoá (conceptualization) thế giới - một “cách nhìn”, “cách nghĩ”- về thế giới của người bản ngữ, ràng buộc mọi thành viên trong cộng đồng văn hoá - ngôn ngữ đó.

b. Cấu trúc ngữ nghĩa của ngôn ngữ cũng như cách nhìn thế giới ẩn chứa trong nó không phải là phổ quát : nó vừa **có phần** phổ quát, vừa **có phần** đặc thù (dân tộc) ; cho nên những cộng đồng ngôn ngữ khác nhau **có thể** nhìn thế giới **phản nào** không giống nhau, thông qua lăng kính ngôn ngữ của mình.

c. Cách nhìn thế giới ở mỗi ngôn ngữ, một mặt, là “*ngây thơ*” vì nó có nhiều điểm khác với cách nhìn khoa học ; nhưng nó cũng không phải là “*sơ khai*” (primitive), vì nhiều khi nó có thể còn phức tạp hơn và thú vị hơn cả cách nhìn khoa học : thí dụ, những nghiên cứu mới đây về thế giới nội tâm của con người (trên dẫn liệu ngôn ngữ; thí dụ, xem: Artjunova, 1994; Stepanov, 1997) cho thấy những cách thức con người hình dung về nó là kết quả kinh nghiệm hàng ngàn năm của biết bao thế hệ đúc kết nên và có tác dụng dẫn đường rất to lớn cho con người trong cái thế giới tinh thần bên trong đầy bí ẩn đó.

d. Trong ngữ nghĩa của mỗi ngôn ngữ (tự nhiên), cách nhìn thế giới của người bản ngữ được thể hiện tập trung trong một hệ “quan điểm” trình bày những cách hình dung “đời thường”, “ngây thơ”, “tiền khoa học” về vật lý học, hình học, sinh học, tâm lý học, mỹ học v.v. Những cách hình dung này không phải là hỗn loạn, mà là có tổ chức, tạo thành những *hệ thống khái niệm ngây thơ*; và có thể mô tả chúng dựa vào các khảo sát về ý nghĩa từ vựng và ý nghĩa ngữ pháp của ngôn ngữ...

Tiếp tục những suy nghĩ đã được trình bày trước đây, trong báo cáo này tôi muốn trở lại nói rõ hơn về nhân tố “con người” trong vật lý học ngây thơ và hình học ngây thơ, được thể hiện trong các biểu đạt về không gian của tiếng Việt.

Cho đến gần đây, khi nói về những đặc điểm tri nhận của sự ý niệm hoá không gian và sự mã hoá các quan hệ không gian trong ngôn ngữ, người ta vẫn hay nêu ra những phổ quát quen thuộc sau đây - vốn dựa chủ yếu trên những nghiên cứu ngôn ngữ học và tâm lý học những cộng đồng bản ngữ Ấn - Âu :

(a) Quan niệm ngây thơ của con người về không gian chủ yếu và về bản chất là “*ngã vi trung*” (ego-centric), như Miller và Johnson-Laird đã nhận xét: “*Cách dùng ngữ vi trung của các ý niệm không gian đã đặt cái “tôi” (ego) ở trung tâm vũ trụ. Từ điểm gốc*

này, con người có thể xác lập một hệ thống tọa độ ba chiều nhờ vào sự định hướng riêng của mình”(1976 : 394 - 395).

(b) Quan niệm đó là có tính chất “nhân hình” (anthropo-morphic), như Lyons đã khái quát: “*Nhưng trong thế giới của con người - cái thế giới như con người nhìn nó và miêu tả nó trong ngôn ngữ thường ngày - con người, trong nghĩa chính xác nhất, là thước đo của mọi vật*” (1977 : 690).

(c) Trong sự định vị(location) và định hướng(orientation) không gian, con người sử dụng hệ các tọa độ (co-ordinates) hay các khung qui chiếu (frames of referece) được xây dựng trên cơ sở chiều “trên - dưới” (trong tư thế thẳng đứng của con người), sự không cân đối của cấu tạo cơ thể (với chiều “trước - sau” trên mặt phẳng ngang), và thêm vào đó là mặt phẳng bên với chiều “phải - trái”. Hơn nữa, hệ tọa độ này có thể được “chiếu” từ người nói sang người đối thoại hay sang vật thể được định vị định hướng. Trong các chiều không gian, theo Lyons (1978 : 690), chiều “trên- dưới” là nổi trội hơn cả xét về mặt tâm lý và vật lý, và cũng là chiều chủ yếu xét về mặt ngôn ngữ. Thông thường con người vận động theo hướng nhìn của mắt, về phía trước và giao tiếp mặt đối mặt với người đối thoại, trong một khoảng cách vừa phải, nhìn thấy được. Mặt đất có vai trò quan trọng như mặt phẳng gốc, cố định của hệ các tọa độ và khung qui chiếu. ở trên mặt đất và dưới tác động của trọng lực, con người có thể cảm nhận và ý thức được, thí dụ trời là ở trên cao.

Để góp phần kiểm nghiệm lại những giáo điều vừa nêu trên, dưới đây tôi sẽ trình bày về cách thức định vị không gian theo chiều thẳng đứng “trên - dưới” trong tiếng Việt. Tuy nhiên, trong khuôn khổ báo cáo này, tôi sẽ chỉ dừng lại chi tiết hơn ở ý niệm “trên” (mà không phân tích kỹ về ý niệm “dưới”) và một số khái niệm hữu quan cần thiết, để có thể hiểu được thế nào là được định vị ở “trên” trong tiếng Việt.

1. ý niệm "trên" trong tiếng Việt

Trong tiếng Việt, bộ phận của một vật (hay một khu vực không gian) được quan niệm là “trên” bao giờ cũng là bộ phận “cao hơn so với các bộ phận còn lại” nếu :

- tính từ gốc (origin) của hệ tọa độ là mặt đất (hay trung tâm trái đất),
- và:
- vật đó phải ở trong tư thế chính tắc (canonical) của nó.

Ý niệm “trên” có mặt trong cách thức định danh của hàng loạt từ như :

ý niệm
“trên”

Biểu đạt ngôn ngữ

“đầu” (người), “ngọn” (cây), “đỉnh” (núi),
“trần” (nhà), “nóc” (tủ) ...

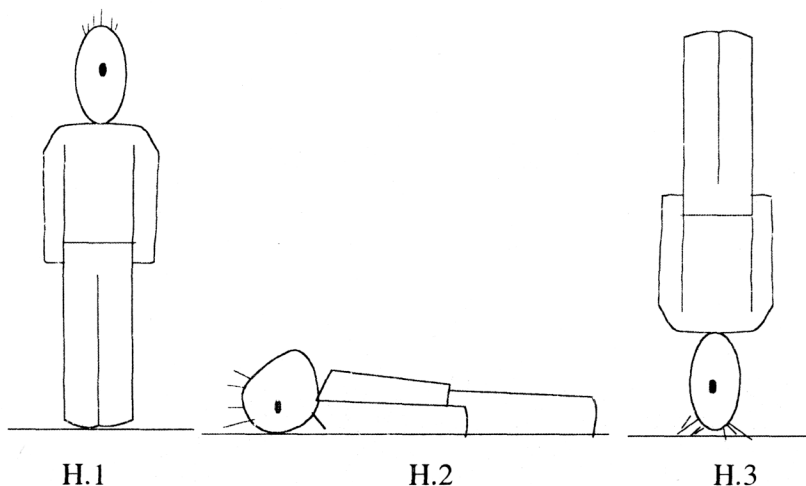
Thí dụ : - “đầu” (người) : “phần trên cùng của thân thể con người”.

- “đỉnh” (núi, dốc, đầu) : “phần tên cùng trên cao của một vật đứng thẳng”.

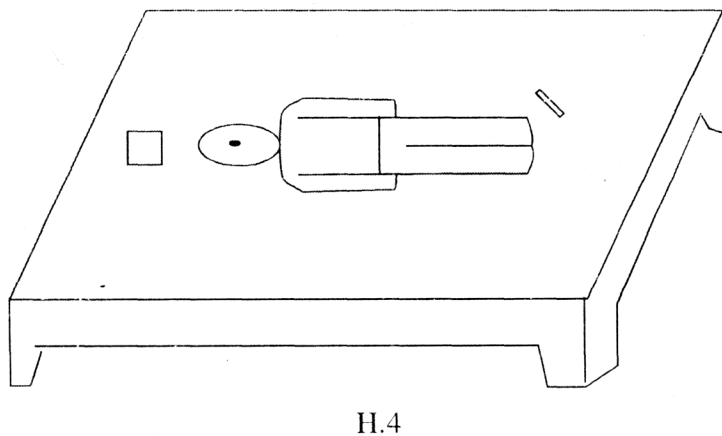
- “trên” (nhà, toa xe) : “mặt phẳng nằm ngang giới hạn phía trên cùng...” (dẫn theo “Từ điển tiếng Việt”, Viện ngôn ngữ học, 1997).

2. Khái niệm "định hướng tuyệt đối"

Nếu cách dùng của từ “trên” chỉ bị chi phối bởi cấu tạo của vật (mà một bộ phận của nó có thuộc tính không gian “trên”) thì ta có sự “*định hướng tuyệt đối*”. Thí dụ , trong biểu đạt “*tóc trên đầu*”, từ “trên” luôn luôn được dùng với từ “đầu”, cho dù ta nhìn cái bộ phận trên cùng của thân thể con người đó (cái đầu) từ bên phải hay bên trái, từ phía trước hay phía sau, trong tư thế thẳng đứng bình thường hay nằm ngang hoặc thậm chí đang “trông cây chuối” của chủ thể.

Về phương diện này, ta có thể nhận xét rằng: **tiếng Việt là một ngôn ngữ sử dụng sự định hướng tuyệt đối, ngay cả khi con người không ở trong tư thế thẳng đứng** (vốn là điểm xuất phát của hệ tọa độ định vị không gian). Chẳng hạn khi con người ở tư thế nằm ngang thì mối quan hệ không gian “trên - dưới” giữa vật được định vị (located object, Figure-object) và vật định vị (reference object, Ground-object) vẫn được bảo lưu tuyệt đối :

(1) Sách ở trên đầu.

(2) *Bút ở dưới chân.*

Một người bị bệnh đau lưng có thể yêu cầu bác sỹ vật lý trị liệu, nhờ anh ta :

(3) *Anh đấm lên trên nữa (tức là về phía đầu).*

(4) *Anh đấm xuống dưới nữa (tức là về phía chân).*

Thậm chí, nguyên lý định vị định hướng này có thể được “chiếu” sang những vật không phải “người” :

(5) *Mọi người chạy lên phía trên đầu máy bay.*

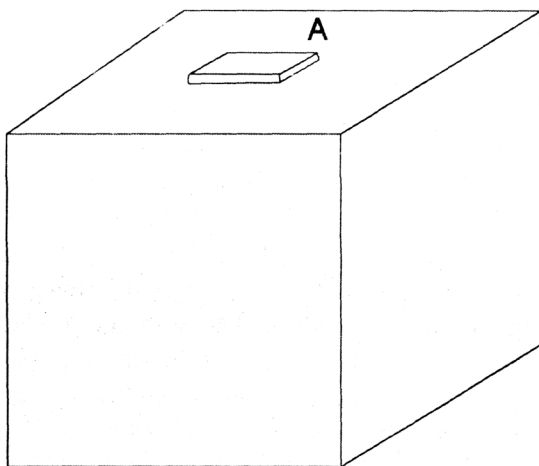
Để mô tả sự tình định vị ở hình (3), khó có thể gặp một biểu đạt không gian như :

(6) * *Tóc dưới đầu anh bạc nhiều quá !*

Khi cách dùng từ “trên” không phụ thuộc vào cấu tạo của vật, mà do những nhân tố khác chi phối, ta sẽ có sự “*định hướng tương đối*”. Thí dụ, câu :

(7) *Quyển sách ở trên cái hộp*

mô tả sự tình sau :

H. 5

Ở đây việc bề mặt A được xác định là mặt “trên” của hộp chỉ có giá trị ở thời điểm phát ngôn; nếu ta lật ngược hộp lại thì trong tư thế mới này bề mặt A sẽ trở thành mặt dưới của hộp.

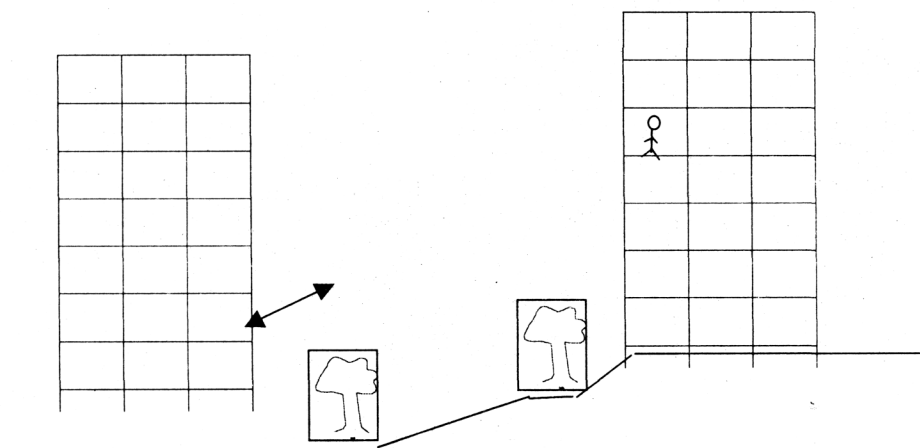
Cũng tương tự, câu người nói mô tả vị trí của Nam:

(8) *Nam chơi ở trên nhà Việt*

chỉ đúng, nếu người nói ở tầng trệt chẳng hạn và căn hộ của Việt là ở tầng ba. Ngược lại, nếu người nói ở tầng năm thì hiển nhiên câu định vị sẽ phải là:

(9) *Nam chơi ở dưới nhà Việt*

Điều đáng chú ý là : cách định vị “trên-dưới” này có thể bị triệt tiêu, chuyển sang một cách định vị khác, theo khoảng cách gần xa như ở trong sự tình định vị sau:

H.6

trong đó người nói ở tầng ba ngôi nhà cao tầng bên trái và Nam(kẻ được định vị) đang ở trong phòng của Việt(kẻ định vị) trên tầng năm ngôi nhà cao tầng bên phải. Khi đó, ta chỉ có thể chờ đợi ở người nói câu định vị sau:

(10) *Nam chơi ở bên nhà Việt*

chứ không thể là câu:

(11) * *Nam chơi ở trên nhà Việt*

cho dù trong thực tế thì Nam ở chỗ cao hơn so với vị trí của người nói. Cách dùng của từ “*bên*” trong câu (10) cho thấy ở đây có sự phân biệt **không gian của chủ thể**(ego-space) với không gian khác giống như ở trường hợp:

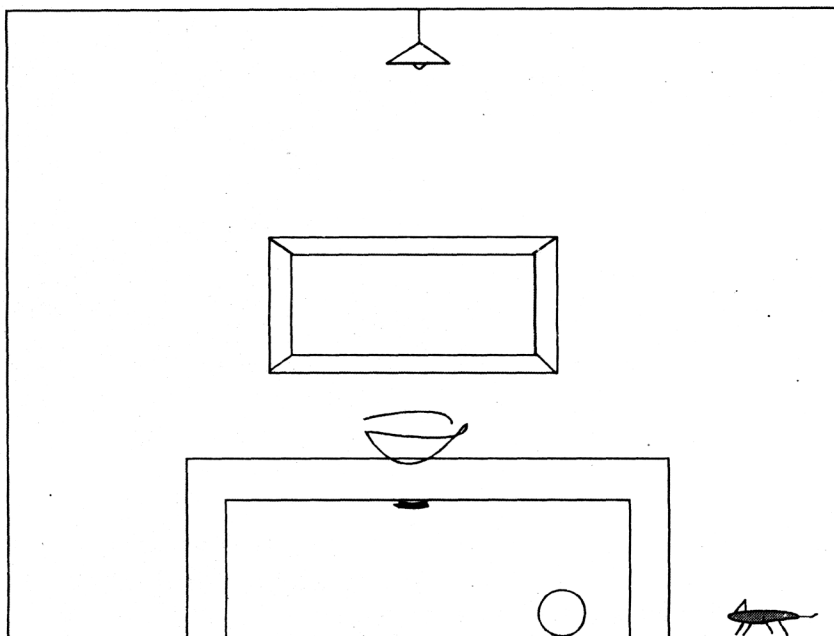
(12) *Hôm nay Nam được nghỉ ở nhà* (không gian chủ thể)

(13) *Nam đang chơi ở bên hàng xóm* (không gian khác)

Chỉ cần người nói ra khỏi không gian của mình, đứng ở khoảng sân nằm giữa hai ngôi nhà cao tầng chẳng hạn, thì anh ta lại lập tức có quyền mô tả vị trí của nhân vật Nam bằng câu (8): *Nam chơi ở trên nhà Việt*.

3. Đặc điểm tri nhận trong cách dùng từ định vị "trên"

Ta hãy so sánh các câu mô tả những sự tình định vị giữa các vật có trong căn phòng dưới đây :

H.7

	(8) Đèn ở <u>trên</u> trần
trên	(9) Tranh treo <u>phía trên</u> bàn
	(10) Cốc ở <u>trên</u> (<u>mặt</u>) bàn
dưới	(11) Kẹo cao su ở <u>dưới</u> (<u>mặt</u>) bàn
	(12) Bóng ở <u>dưới</u> <u>gầm</u> bàn
	(13) Chuột bò <u>dưới</u> sàn

Thử dịch những câu này sang một ngoại ngữ khác như tiếng Anh (hay tiếng Pháp, tiếng Nga), ta dễ dàng nhận thấy những điều thú vị sau đây :

3.1. Trong các ví dụ (8) và (13), người ta định vị cái đèn và con chuột theo “lôgích của sự vật”, tức là dựa vào sự định hướng nội tại, bản chất (intrinsic orientation) của trần và sàn nhà : trên trần, dưới sàn. Trong tiếng Anh, ở trường hợp này phải dùng giới từ “on” : on the ceiling, on the floor.

Cách dùng giới từ “on” giả định hai điều kiện (xem: Leech, 1969; Herskovits, 1988): một là, vật định vị X - ở đây là trần nhà và sàn nhà - thường phải được tri giác như một mặt phẳng (không gian hai chiều); và hai là, nó thường là vật đỡ cho vật được định vị Y - ở đây là đèn và chuột - có tiếp xúc với nó. Về điều này, tiếng Pháp có phần giống với tiếng Anh và khác với tiếng Việt; nghĩa là người ta có thể nói (theo Vandeloise, 1987 :

186):

(14) *La mouche est sur le plafond*

nhưng không thể:

(15)* *La lampe est sur le plafond.*

Từ đây ta có thể nhận xét rằng trong tiếng Việt có sử dụng hai **chiến lược định vị**:

+ *Chiến lược trực tiếp*: trong đó vật X được quan niệm là ở trên vật Y, nếu X được định vị cao hơn Y trên trục thẳng đứng. Thí dụ: *Sách ở trên bàn*.

+ *Chiến lược gián tiếp*: trong đó vật X được quan niệm là ở trên vật Y

(mặc dù thực tế X có thể **không** được định vị cao hơn Y trên trục thẳng đứng) , nếu vị trí của X được chiếu theo định hướng tuyệt đối của Y hoặc theo điểm nhìn của người quan sát (thường là người nói). Thí dụ: *Đèn ở trên trần (nhà)*.

Ta có thể nhận xét rằng : **trong tiếng Việt, chiến lược định vị gián tiếp có lẽ được sử dụng nhiều hơn** so với một ngôn ngữ ấn-Âu như tiếng Anh, tiếng Pháp hay tiếng Nga. Thí dụ, thử so sánh:

- Tiếng Việt: trên trời

- Tiếng Anh: in the sky

- Tiếng Pháp: dans le ciel

- Tiếng Nga: в небе

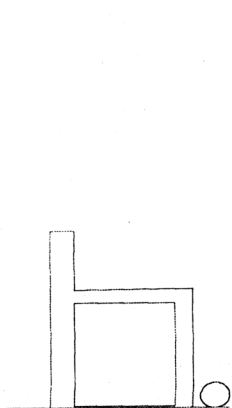
Khi định vị gián tiếp, mối quan hệ “trên-dưới” không nhất thiết phải thoả mãn điều kiện là: khi chiếu hai vật X,Y lên mặt phẳng ngang thì hình chiếu của chúng phải bao nhau hoặc giao nhau. Thí dụ, có thể nói:

(16) *Quả bóng ở dưới chân ghế*

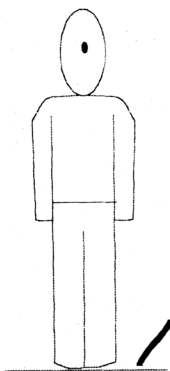
(17) *Cái bút ở dưới chân nó*

(18) *Cụ già ngồi dưới gốc cây*

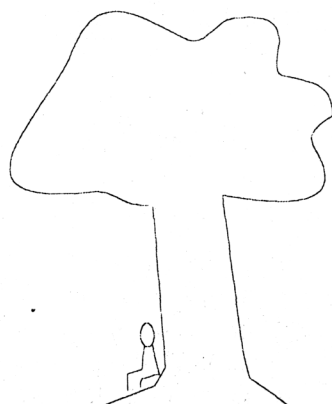
để mô tả ba sự tình định vị sau :

H8

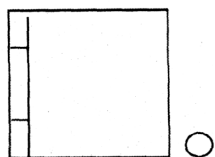

H.9

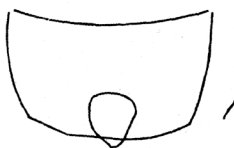

H.10

Hình chiếu của chúng là :

H.8'

H.9'

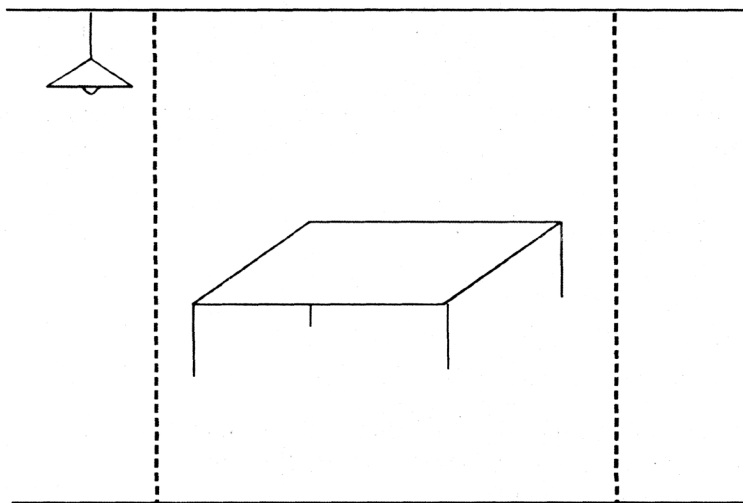

H.10'

Trong chiến lược định vị trực tiếp, ta không thể xây dựng một quan hệ không gian theo chiều thẳng đứng, nếu những hình chiếu của X và Y tách rời với nhau. Thí dụ, không thể áp dụng câu:

(19) * *Đèn treo ở trên bàn*

cho sự tình định vị không gian dưới đây :

H.11

Trong hai câu sau :

(20) *Tiền để ở trên tủ*

(21) *Tiền để ở trong tủ*

từ “trong” ở câu (21) cho thấy quan hệ không gian giữa tiền và tủ là quan hệ định vị trực tiếp giữa vật chứa và cái được chứa đựng bên trong nó. Còn ở câu (20), trong quan hệ này đã có sự tham gia của nhân tố thứ ba - vị trí người nói : từ “trên” được dùng ở đây chỉ là vì người nói thì ở tầng dưới mà tủ thì để ở tầng trên, chứ thực ra tiền vẫn ở “trong” tủ ; nghĩa là người ta đã sử dụng chiến lược định vị gián tiếp ở đây.

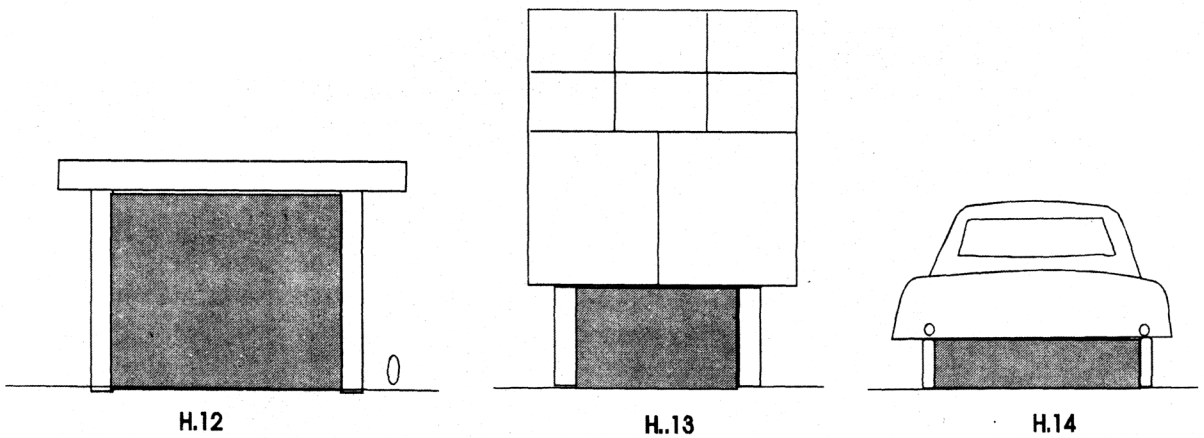
3.2 . Như ta thấy, từ “trên” trong tiếng Việt có thể ứng với nhiều giới từ không gian ở ngôn ngữ khác như : *on, on top of, over, above* của tiếng Anh. Hay nói một cách khác, từ “trên” khó có thể miêu tả chính xác những sự khác biệt về quan hệ định vị không gian giữa hai vật X,Y như trong tiếng Anh. Vì thế, tiếng Việt đã áp dụng một biện pháp bổ sung - đó là chỉ ra đích danh cái bộ phận (hay khu vực không gian) hữu quan ở vật định vị Y mà vật được định vị X chiếm chỗ (trong tiếng Tzeltal cũng có hiện tượng tương tự ; xem : Levison, 1994). Ta hãy xem lại các ví dụ đã dẫn ở phần trên :

(22) *Tranh treo ở phía trên bàn*

(23) *Bóng ở dưới gầm bàn*

ở ví dụ (22), nhờ có từ “phía” mà vị trí của bức tranh được xác định rõ hơn : nó không ở trong tư thế tiếp xúc với mặt bàn, mà là ở cách một quãng nhất định theo chiều thẳng đứng. Còn ở ví dụ (23), sự có mặt bắt buộc của từ “gầm” cho thấy một cách chia cắt các bộ phận của vật hoặc các khu vực không gian rất đặc trưng cho tiếng Việt. Ta hãy

xem ba hình vẽ sau để thấy rõ cái khoảng không gian được gọi là “gầm” đó (chỗ có gạch chéo):

Như vậy, “gầm” (bàn, tủ, xe, cầu) biểu thị một khoảng không gian trống rỗng tính từ phía dưới bề mặt đáy của vật cho tới mặt nền. Biểu đạt “*dưới gầm bàn*” do vậy có nghĩa là : ở “trên” mặt đất và ở “trong” khoảng trống được gọi là “gầm” đó. Trong tiếng Anh, tiếng Pháp hay tiếng Nga, thường ta chỉ gặp những biểu đạt đơn giản hơn (không có từ “gầm” tương tự) : *under the table*, *sous le table*, *pod stolom*.

Trong một số trường hợp khác cũng nhất thiết phải có mặt những từ bổ sung như thế; thí dụ, từ “*mặt*” và từ “*lưng*” ở hai câu sau :

(24) Lá rơi đầy trên **mặt** đất

(25) Em bé ngồi trên **lưng** trâu thổi sáo

Điều này cũng khác với ở tiếng Anh:

(26) The leaves are on the water

(27) The woman is on the horse

Trong những thí dụ sau:

(28) The house on the lake

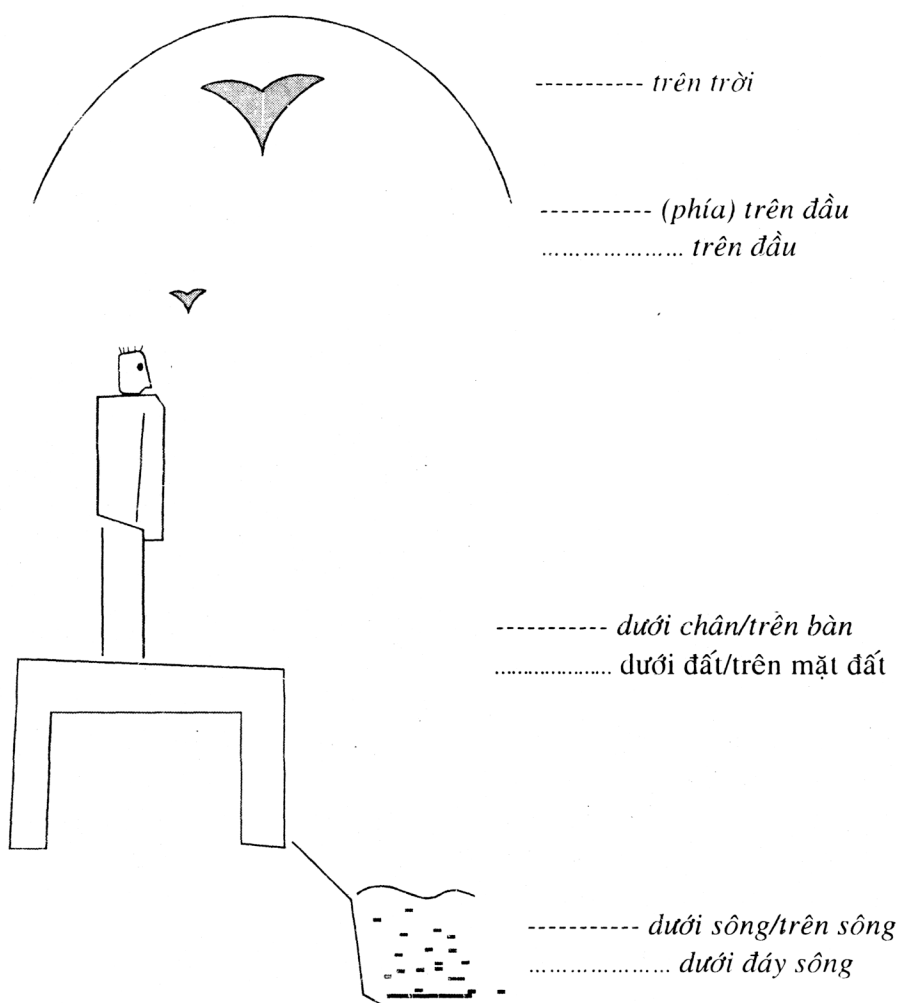
(29) La maison sur le lac

(30) Ngôi nhà hên / ven/ cạnh hồ

khác với tiếng Anh và tiếng Pháp, tiếng Việt đòi hỏi phải có sự chỉ dẫn cụ thể về cái phần không gian mà ngôi nhà chiếm chỗ trên bờ hồ.

Ta có thể nhận xét rằng trong tiếng Việt: “*trong quan hệ không gian X ở trên Y, vật X có thể được định vị trực tiếp ở bộ phận hoặc khu vực không gian cụ thể của vật Y mà nó tiếp xúc hoặc chiếm chỗ*”.

3.3. Ta hãy xem những biểu đạt không gian mô tả những quan hệ định vị trong bức tranh dưới đây:

H.15

Qua các thí dụ trên, ta thấy ở tiếng Việt, trong quá trình định vị các sự vật trên trục thẳng đứng có sử dụng ba khung quy chiếu:

+ quy chiếu nội tại, cố hữu (intrinsic, inherent) theo cấu tạo của vật trong tư thế chính tắc: tóc trên đầu vs. sẹo dưới chân

+ quy chiếu tương đối theo các hướng nhìn và vị trí của người nói: cá ở dưới sông, đất ở dưới đáy sông

+ quy chiếu tuyệt đối theo chiều sức hút của trái đất, tính từ mặt đất hay trung tâm của trái đất: cỏ mọc trên mặt đất, tàu chạy trên sông.

Thông thường ba khung quy chiếu này hoà trộn với nhau (như ở trường hợp: mây bay trên đầu); nhưng **trong tiếng Việt hình như nổi trội hơn là cách sử dụng khung quy chiếu nội tại và khung quy chiếu tương đối**. Để kiểm nghiệm điều này, ta chỉ cần thử dịch các từ không gian trong tiếng Việt sang một ngôn ngữ ấn-âu như tiếng Anh, tiếng Pháp hay tiếng Nga là đủ rõ. Thí dụ, nguyên văn tên vở kịch nổi tiếng của nhà văn Nga M.Gorki là "Ná dne" ("Trên đáy") - nghĩa là theo cách định vị trực tiếp, với khung quy chiếu tuyệt đối; nhưng sang tiếng Việt, nó đã được dịch thành (và dịch rất đạt!) :

“Dưới đáy” - nghĩa là theo cách định vị gián tiếp, với các khung quy chiếu nội tại và tương đối. Bộ phim Mỹ “*In bed with Madonna*” đã được dịch sang tiếng Việt thành : “*Trên giường với Madonna*”; bởi vì nếu trong tiếng Anh người ta chú trọng đến hình học Ocolit và các thuộc tính không gian Tôpô của cái giường để định vị nữ ca sĩ, thì trong tiếng Việt người ta chỉ thấy giữa hai thực thể đó một mối quan hệ “trên - dưới”, với các khung quy chiếu thích hợp. Thử so sánh thêm:

(31) ngủ trên giường vs. ngủ dưới đất

(32) tờ báo trên giường vs. đôi giày ở dưới chân giường

Về phương diện lý thuyết tri nhận, khi áp dụng quy chiếu nội tại (có hữu) cho vật định vị thì nói chung hình học ngày thơ được “vẽ” cho nó sẽ có tính “nhị phân” (binary), như: trên/dưới, trước/sau, phải/trái, trong/ngoài, Nam/Bắc... Điều này, trong tiếng Việt, có lẽ còn có cội nguồn sâu xa trong cách thức tư duy “nhị nguyên” mà Hà Văn Tấn có nhận xét: “*Tính lưỡng hợp (dualism) của tư duy đã chi phối mạnh mẽ nhận thức thế giới hiện tượng cũng như các khái niệm rút ra từ đó đều được phân thành các cặp đối lập: đất/nước, chim/thú, đực/cái v.v.*” (1994: 42). Sự định vị không gian “trên-dưới” với chiến lược gián tiếp đặc thù cho tiếng Việt, như có thể thấy trong nhiều ví dụ đã dẫn, cũng không nằm ngoài nguyên lý tri nhận đó:

(33) Máy bay trên trời vs. Người đi dưới đất

(34) Mũ trên đầu vs. Tất dưới chân

(35) Chim đậu trên ngọn cây vs. Cụ già ngồi dưới gốc cây

Như vậy, có nghĩa là: tiếng Việt không phải là một ngôn ngữ ấn-Âu như tiếng Anh mà sự tri nhận không gian được phản ánh trong nó “*hầu hết chỉ dựa vào những thuộc tính chất lượng và Tôpô*” (Talmy, 1983:234). **Trong tiếng Việt, các đối tượng và quan hệ không gian được mô tả theo một “cách nhìn” khác về thế giới...**

THƯ MỤC THAM KHẢO CHÍNH

1. Apresjan Ju. *Leksicheskaja semantika. Sinonimicheskie sredstva jazyka*. M., 1974.
2. Apresjan Ju. *Obra cheloveka po dannym jazyka : popytka systemnogo opisanija*. “Voprosy jazykoznanja”, 1995, N.1.
3. Arutjunova A(ed.). *Ponjatie sud'by v kontekste raznykh jazykakh*. Moskva, 1994.
4. Clark H. *Space, Time, Semantics and the child*. “ Cognitive development and the acquisition of language”. New York, 1973.
5. Friedrich P. *Shape in grammar*. “Language”, 1970, v. 46, N. 2(pt. 1).
6. Hà Văn Tấn. *Quá trình hình thành và bản sắc văn hoá Việt*. “Văn hoá và phát triển kinh tế-xã hội”, Hà Nội, 1994.
7. Heine B. *Cognitive Foundation of Grammar*, Oxford Univ. Press, 1997.
8. Herskovits A. *Language and spatial cognition*. Cambridge, 1988.
9. Humboldt W. *Izbrannyi trudy po jazykoznaniju*, Moskva, 1994.